

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ: УЧАСТЬ У ДОЛЕНОСНИХ ПОДІЯХ

Віктор Жовтянський
доктор фіз.-мат. наук,
член-кореспондент
НАН України,
завідувач відділу плазмових
процесів і технологій
Інституту газу НАН України,
м. Київ

У кінці 1980-х років у столиці України зосереджувались протиріччя останнього десятиріччя існування Радянського Союзу. Місто вирувало постійними мітингами та демонстраціями. До майже очевидних для кризової ситуації в будь-якій державі проблем щодо економічних негараздів, національної гідності та загальної демократизації накладалась ще одна, аж надто специфічна -- наслідки катастрофи на Чорнобильській АЕС від 26 квітня 1986 р. Саме Київ, як мегаполіс, найбільше постраждав від неї. Якби я був містиком, то міг би сказати, що вона була запрограмована для нашого міста ще за декілька століть до цього. Дійсно, на першій мапі світу, яка демонструється в Британському музеї, на території нинішньої України позначені лише два населених пункти – Київ... і Чорнобиль. Це нині ми дещо дисципліновані світовою пандемією коронавірусу. А попри те, що радіоактивне забруднення цілком розбіжне з нинішньою пошестю, та й не може бути віднесеним до явища пандемії, його деморалізуючий ефект важко переоцінити. Лише тепер, оглядаючись на той час, у дуже багатьох українських родинах можуть сказати, що саме вони в ті роки зробили не так...

З обранням нового складу Київради на початку 1990 року всі проблеми міста разом з мітинговою демократією зосередились у Колонному залі на Хрещатику, 36, де засідав тоді депутатський корпус, який включав аж 300 осіб (точніше, з урахуванням округів, де вибори не відбулися, працювали у початковому складі 290 депутатів). Кожен десятий з них був з академічного середовища. Загальна тональність високої культури переважно молодих тоді науковців підтримувалась також вихідцями з Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка (КДУ), інших ЗВО та галузевих інститутів.

Порівнюючи себе з депутатами тогочасних сусідніх виборчих округів нинішнього Голосіївського району, науковцями НАН України – *Євгеном Клименком*, світлої пам'яті *Володимиром Конфедератенком*, *Арнольдом Кулішем* та *Іваном Українським* (до речі, випускниками КДУ, переважно радіофізиками, як і автор), слід визнати, що разом з багатьма іншими колегами ми програвали їм у світоглядному відношенні. Становленню його високого рівня сприяв українознавчий клуб «Спадщина» при Будинку вчених НАН України. Ми тоді довго і часто дискутували.

У журналі «Світогляд» до 25-ї річниці Незалежності можна прочитати мою більш чи менш детальну інформацію щодо діяльності Київради того періоду. Отже немає потреби тут її дублювати. Наголошу лише основні результати нашої діяльності, як вони виглядають з позицій сьогодення, зокрема, не зможу обійти мовчанням факт підняття на Хрещатику національного прапора України задовго до настання власне Незалежності та започаткування відбудови Михайлівського Золотоверхого собору, якому в майбутньому належало стати кафедральним собором Православної церкви України.

Сила гласності та її антиподи

Як пам'ятає старше покоління, на зміну розвиненому соціалізму прийшла епоха «гласності» – це, фактично, один із проявів більш загального явища демократизації суспільства. З точки зору індивідуального світосприйняття її класифікувати дуже легко: якщо неспокійну (в соціальному сенсі) людину в колективі сприймають як дисидента, з яким безумовно треба боротися, то це точно рудименти розвиненого соціалізму. Якщо ж сприймають спокійно як опозиціонера, то це вже, як мінімум – «гласність». Саме завдяки гласності Київ пройшов першу половину 1990-х рр. без краплини крові – і це після попередніх масових збурень на площах та вулицях міста, про які вже йшлося вище.

Цього в умовах вакууму державної влади депутати Київради досягли на основі найпростішого рецепту: кожна, хоча б найскладніша, проблема вимагає демократичного обговорення заінтересованих сторін незалежно від їх поглядів. У його процесі обов'язково знайдуться компроміси – навіть, якщо йдеться про антагоністичні сили. Основним кредо блоку "Демократичний центр" (в тому числі й моїм) було мирне проходження періоду соціальних потрясінь. Оглядаючись на 30 років назад, його існування в тому вигляді вважаю цілком доречним (хоча й не надто помітним зовні), бо в інших великих блоках – Демократичному та Партійному (представників єдиної тоді комуністичної партії) – було немало гарячих голів.

Специфікою нашого складу Київради було те, що ці, майже полярно протилежні, блоки при голосуванні могли лише нейтралізувати один одного. Тобто результат голосування з усіх принципових питань залежав від позиції нашого блоку. І з позицій сьогодення можу констатувати, що відведена нам каденція з точки зору згаданого вище кредо ми пройшли цілком «чисто».

Показовим у цьому відношенні стало підняття національного прапора на Хрещатику депутатами Київради 24 липня 1990 року – тобто за 13 місяців до настання Незалежності. Воно відбулось за рішенням Президії Київради. Саме цей, неконституційний фактично, орган здійснював оперативне управління містом на початку 1990-х рр. в умовах вакууму державної влади. Ось чому в таких ситуаціях дуже важливим є фактор персональної внутрішньої культури кожного із таких управлінців, оскільки при цьому напрацьованої системи якихось правових норм щодо протипаг та стримувань фактично не існує.

Президія обиралась у складі 24-х депутатів, я ввійшов до її складу як голова комісії з науково-технологічного прогресу та інформатики (назва не дуже вдала, проте вона належала комусь із «гарячих голів»). У найбільш кризових ситуаціях згадана кількість зменшувалась до 23-х, оскільки відповідний Голова Ради попадав із серцевим нападом до лікарні. Саме тому те драматичне засідання Президії проводив **Олександр Мосіюк** – заступник Голови, член Демблоку, вчорашній науковий співробітник Інституту фізики АН УРСР. Загалом у складі Президії академічна «десятина» знову ж таки мала місце: до її складу увійшли також уже згадувані **Володимир Конфедератенко** з того ж інституту та **Іван Український** з Інституту теоретичної фізики АН УРСР.

Драматизм ситуації полягав у відсутності кворуму, з одного боку, і в потенційній загрозі повторення подій, сумно відомих тоді як «саперні лопатки» – кривавої сутички в Тбілісі 9 квітня 1989 р., коли основним аргументом щодо зняття суперечностей між радянською владою та демонстрантами стали саперні лопатки військових. Тоді загинуло 19 людей, а більше чотирьох тисяч було поранено. З висоти четвертого поверху, де засідала Президія, добре було видно, що це засідання ставало своєрідним водорозділом між двома епохами. Хрещатик, скільки сягало око, був заповнений людьми; зупинився рух транспорту і навіть на дахах тролейбусів стояли люди.

З іншого боку, за важкими металевими воротами ліворуч і праворуч від споруди Київради на Хрещатику, 36 напоготові стояли криті машини з людьми в погонах. Двір там доволі просторий, а машини стояли щільно, тож озброєних людей було багато.

Підняття національного прапора на Хрещатику в Києві 24 липня 1990 року. Люди радо вітали цю подію навіть на дахах тролейбусів. Фото Олекси Ващенка

Пізніше стало відомо, що у тому ж дворі знаходився тогочасний міністр внутрішніх справ. Єдиним представником державних органів на засіданні Президії був заступник начальника міського управління внутрішніх справ полковник **В.І. Шапошник**. Доволі детально, з залученням документальних матеріалів, ця подія описана мною в журналі "Світогляд", №3, 2016, де йдеться про роль тріади *культура–освіта–наука* в розвитку суспільства; там же наведені посилання на публікації інших авторів. У вступній частині наступної статті цього циклу («Світогляд», №1, 2017) вони були доповнені найбільш повним на той час переліком літератури щодо цієї події. Крім того, пізніше появилась книга **О. Мосіюка** «День прапора» (К.: К.І.С., 2018). Тут не має сенсу їх переоповідати. Тому обмежусь фінальною стадією того спекотного дня, використовуючи світлина авторства **Олекси Ващенко** – депутата Київради, кореспондента газети «Зірка». На першій з них з висоти поверху Київради, на якому проходило засідання Президії, зафіксований момент злету Прапора, а на іншій показано, що відбувалось на власне проїжджій частині Хрещатику.

Відповідаючи на дитяче запитання «А що вам за це могло бути?»

Нещодавно учасники тієї події вже 31-й раз зустрілись на Хрещатику на запрошення керівництва Київради та особисто Київського міського голови **Віталія Кличка**. Цього разу в рамках міського свята Дня національного прапора в зустрічі брали участь київські школярі; вони підготували свої запитання до колишніх членів Президії, яким були вручені також «Подяки за те, що прапор України майорить над Київрадою яскравіше за тисячу сонць».

Одне з дитячих запитань винесене в підзаголовок. Воно одночасно просте і складне. В його простій частині відповіді майже очевидні:

– ще до настання події, зафіксованої на світлинах, у лікарню з серцевим нападом попав перший Голова Київради **А.Г. Назарчук** (а до цього Київрада потратила понад два місяці щоденної виснажливої роботи для його обрання як компромісної фігури);

– начальник господарського відділу виконкому **О.Д. Петренко**, який зумів розмістити замовлення на виготовлення абсолютно неприйнятних в умовах радянської влади жовто-блакитних полотнищ Національного прапора України на одному з київських підприємств, оперативно був звільнений зі своєї посади своїм безпосереднім керівництвом з виконкому (дальше можна було б майже напевно доповнити: за вказівкою партійних органів);

– згаданий вище полковник **В.І. Шапошник**, розсудлива і спокійна позиція якого сприяла мирному урегулюванню проблеми, пізніше загинув... на полюванні з вищими мільйонними чинами. Депутати цю звістку сприйняли цілком однозначно.

Важко сказати, що було б пізніше після завершення депутатських каденцій з учасниками тієї акції, якби через 13 місяців не настала Незалежність української держави. (Звісно, тоді ніхто про це й не збирався замислюватися). Проте і в проміжний період не надто стійкого існування радянської влади Система продовжувала діяти в звичному імперському ключі, одним із наріжних каменів якої щодо України було постійне «коригування» історичної пам'яті.

Отже далі я переходжу до складної частини відповіді на «дитяче запитання».

Готуючи публікації, я, природно, намагався підняти пласти газетних липневих публікацій того періоду. Яким же було більше, ніж розчарування, коли всі спроби знайти публікації про цю подію (а про їх існування я достеменно пам'ятав) у звичний для науковця спосіб – через відділ газетних фондів Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського – не увінчались успіхом: відповідні числа газет там відсутні (!), як відсутні вони в редакційних архівах, наприклад, газет «Київський університет» і «Рада», що викликало щире здивування їх працівників. Мені відомо, що відсутні документи того періоду навіть в архіві Київради (з досвіду спілкування зі співробітниками апарату, з якими надовго зберіг добрі стосунки). Отже система відпрацьовувала варіант, що все забудеться та минеться, як неприємне непорозуміння того періоду. Таким чином, відповідаючи на складну частину запитання, зазначу: український загал, максимально позбавили пам'яті про цю подію – і не в умовному відмінку, а цілком конкретними діями.

Я неодноразово звертався в попередні десятиліття до вищих органів державної влади з пропозицією щодо встановлення в Україні Дня Національного прапора. Яких тільки свят ми не відмічаємо, а для визначального в дні війни символу, точніше – святині, місця не знайшлося. Саме велелюдні події 24 липня 1990 р., які стали, фактично, першим «Майданом» сучасної України, мали б стати основою цього свята. Адже справжнього свята без легенди не буває. Нинішнє свято Державного прапора від 23 серпня немає ні історичної, ні хоча б логічної основи, бо виглядає так, що Державний прапор появився раніше, чим сама держава. З відповіді на останнє звернення до Українського інституту національної пам'яті (УІНП) випливає, що ні ця подія, ні взагалі День Національного прапора не розглядаються в новому законопроекті щодо врегулювання пам'ятних дат. Проте обіцяно розглянути таку пропозицію на наступному етапі його обговорення...

Отже, якщо підвести ризик на рівні футбольної термінології – хоча тут «гра» набагато азартніша і називається вона давно вже триваючою гібридною війною – кінцевий рахунок з імперським суперником складає «1 : 1а». Дійсно, український суперник переміг щодо факту підняття Національного прапора ще в надрах радянської системи, уникнувши на відміну від багатьох колишніх республік кровопролиття. Переміг на рівні самоорганізації переважно молодих киян, основною перевагою яких були високі патріотизм, освіченість та внутрішня культура. Проте досвідчений суперник за 13 наступних місяців зробив усе, щоб цю перемогу замовчати. Тому, ймовірно, в УІНП нинішнього складу навіть не оперують таким історичним фактом.

Ось імена українських переможців – представників академічної спільноти: **Ю.А. Бауман** (Інститут філософії), **В.М. Бондаренко** (Інститут електродинаміки), **А.В. Бондарев**, **В.П. Греков**, **О.В. Дробот** (всі з Інституту кібернетики), **І.В. Бровченко**, **Є.В. Клименко**, **В.І. Конфедератенко**, **Б.П. Кухаренко**, **О.М. Мосіюк**, **Є.Ф. Скрипник** (всі з Інституту фізики), **А.А. Гурін**, **М.Д. Корнієнко**, **А.М. Куліш**, **О.Б. Мельников**, **М.П. Оношко**, **П.М. Світличний**, **Б.Г. Стружко** (всі з Інституту ядерних досліджень), **В.О. Зажигалов** (Інститут фізичної хімії), **О.А. Зайкін** (Інститут біоорганічної хімії та нафтохімії), **В.В. Кізіма** (кафедра філософії КДУ),

Г.Д. Костенко (Інститут проблем лиття), *В.А. Лукаш* (Інститут надтвердих матеріалів), *В.А. Охріменко* (Інститут металофізики, з нетривалою перервою в КДУ), *І.І. Рожко* (Інститут фізіології рослин і генетики), *О.І. Сергієнко* та *І.І. Український* (Інститут теоретичної фізики), *В.Ю. Скляревич* (Інститут електрозварювання), *М.В. Стріха* (Інститут напівпровідників), *Б.С. Чайковський* (Інститут проблем міцності). Я належу до цієї умовної команди ще після тривалого періоду державної служби вже у 2004 році.

А загалом, дивна ми нація, українці: у нас десь на генетичному рівні закладена схильність до трагізму. Можна уявити собі, якого розмаху склали б поминальні заходи на багато років уперед, якби той день завершився кровопролиттям (а для цього все було підготовлене цілком професійно). Натомість ми отримали світлу подію, розкішно-красивого літнього дня, за грандіозної участі наших громадян, багато з яких саме тоді почали усвідомлювати, що ідея незалежної України не така вже й фантастична. Добре, що про неї нагадує тепер меморіальна дошка біля приміщення Київради.

Започаткування відбудови Свято-Михайлівського Золотоверхого собору

Особливо гідна ювілею історія про відбудову Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря. Комісії з науково-технологічного прогресу та інформатики за підтримки Київради в цілому випала честь започаткування його відбудови, про що свідчить розпорядження № 798 від 5 серпня 1992 р. представника Президента України в м. Києві *І.М. Салія*. Численна література, присвячена цій святині українського народу, оперує зазвичай роками його відбудови 1997–98 років, виходячи, ймовірно, з обсягів будівельних робіт. Але як і в будь-якому процесі найважче добитися рішення щодо власне реставрації. Адже щороку тисячі небайдужих ентузіастів звертаються до державних чи місцевих органів з пропозиціями щодо збереження, відновлення, реставрації й інших пам'яток і отримують строго еквівалентну кількість відповідей щодо відсутності фінансової можливості... Так було і в СРСР, так воно продовжувалось і далі – тим більше, в умовах жорстокої економічної кризи початку 1990-х років.

У той час ми шукали й моральної підтримки щодо започаткування відновлення Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві, зокрема я мав нагоду тривалого спілкування з тоді ще майбутнім Патріархом *Володимиром (Романюком)* у церковній резиденції на вул. Пушкінській. Вражала глибина думки й миролюбність цієї особистості – Патріарх Володимир пройшов аж надто тернистий життєвий шлях, провівши у радянських таборах загалом 17 років, і сприймався нами як уособлення дисидентства.

Крім пошуку бюджетних коштів для реставрації існує ще одна проблема, яку часто ігнорують «за замовчуванням» – необхідність проведення археологічних досліджень культурного шару. Для цього потрібен значний час, який «не вписується» в графік використання бюджетних коштів. Спеціалісти стверджують, що саме так трапилось у той період на прикладі відновлення Успенського Собору Києво-Печерської лаври. У випадку Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря такі розкопки були проведені досить ретельно. Була, правда, загальна затримка робіт,

пов'язана зі зміною міської влади, проте іноді таке буває і в світовій практиці – на прикладі Монумента Вашингтону в США, який будувався понад 30 років.

Звертаючись тут до факту започаткування його відновлення, слід згадати ще кілька світлих постатей з академічного світу. Одна з них – кандидат архітектури *Віктор Харламов* (1946–1996), який аж надто несправедливо пішов з життя, так і не ставши 50-річним, за один крок до зеніту своєї майбутньої на той час слави. Саме 17 серпня цього року він відмітив би свій 75-річний ювілей. Якщо автор цих рядків був підготовлений до зрушення проблеми відбудови цієї святині на основі внутрішнього світогляду, який включав трепетне відношення до пам'яток архітектури, виховане на малій Батьківщині у старовинному княжому місті Олика, то Віктор Олександрович був професіоналом з великої букви, поєднуючи в собі досвід архітектора та археолога.

Коротко резюмуючи нашу співпрацю того періоду, то комісія Київради забезпечила адміністративне вирішення проблеми щодо започаткування відбудови, у тому числі й фінансову частину розгортання археологічних досліджень, а Віктор Олександрович – підтримку цієї ідеї на рівні громадськості включно за участі *Олеся Гончара*, як і став керівником основного обсягу розкопок Свято-Михайлівського Золотоверхого собору та прилеглої території. Тоді на території монастиря був... тенісний корт зі службовим приміщенням. А вже у травні 1991 року Патріархом *Мстиславом* тут був освячений хрест і, відповідно, демонтований корт.

У 1984 р. В.О. Харламов очолив відділ археології Києва Інституту археології АН УРСР. До цього і після цього розкопував давньоруські зрубні житла на Подолі, досліджував підземні споруди й Успенський собор Києво-Печерської лаври, церкву Спаса на Берестові й Кловський собор, територію Замкової гори, палацові споруди на Старокиївській горі, Печерські (Лядські) ворота). А ще Віктор Олександрович «копав» на території колишнього Межигірського Спасо-Преображенського монастиря у зв'язку з пошуками бібліотеки *Ярослава Мудрого*, про що мало хто знає. Коли досяг підземних мурів, надійшла вказівка управління справами Кабінету Міністрів: зупинити роботи.

Звісно, розгортання археологічних досліджень на території Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря не могло відбутися без авторитетної підтримки директора Інституту археології НАН України академіка *Петра Петровича Толочка*. Я добре пам'ятаю ту гіркоту, з якою під час підготовки публікації «Від «Собору» до Собору» Петро Петрович повідомив про долю Віктора Харламова: «*Не вберіг. Не міг знати про всі обставини його життя*»...

Окремо слід згадати про непомітну, але дуже важливу роль у вирішенні проблеми започаткування відновлення Михайлівського Золотоверхого собору академіка *Віталія Григоровича Дончика* (1932–2017). Він тоді обіймав посаду заступника глави, голови комісії з гуманітарних питань Київської міськдержадміністрації. І якщо початок фінансування археологічних розкопок залишків фундаментів Собору та прилеглої території наша комісія Київради могла вирішити самостійно в межах тогочасного бюджетного законодавства, то видання згаданого вище розпорядження представника Президента вимагало підтримки В.Г. Дончика. І ми завжди її мали. ■